

Олег Яременко

СУПЕРЕЧЛИВА ЄДНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ І СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ЧИННИК ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ¹

Справедливість розглядається як ступінь реалізації ціннісно детермінованих очікувань суб'єктів щодо їхнього статусу, доступу до суспільних ресурсів, праці і доходів та інших суттєвих умов їхньої життєдіяльності. Доводиться, що економічно ефективний ступінь рівності залежить від ціннісно-інституційної основи економіки та фаз циклічного розвитку економіки. Показано, що стійки відхилення справедливості є умовою структурно-інституційних змін, які певним чином прив'язані до 50-річних циклів еволюції інституційних систем. Соціальні ризики реформ, що орієнтуються на глобальні процеси, в умовах кризових явищ та нестійкого зростання в Україні можуть набувати критичного характеру. Обґрунтовано висновок, що обмеження припустимих соціальних ризиків зверху повинно бути обов'язковим елементом національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: ефективність, справедливість, циклічність соціально-економічного розвитку, інституційна еволюція, інновації, соціальні ризики.

JEL: J38, J45, J50.

В умовах глобальних зрушень та загального зростання конфліктності світового розвитку питання ефективності та справедливості набувають дедалі більшої гостроти. Наявність економічних ресурсів та високих технологій не гарантує достатнього рівня задоволення суспільних запитів щодо рівності та справедливості. Посилюються ефекти відчуження людини від суспільства та економіки, що обмежує можливості розвитку людського капіталу. Результати економічної ефективності мають тенденцію до концентрації у найбільш багатих груп населення. Такі тенденції є неприйнятними з точки зору довгострокової стабільності сучасних соціально-економічних систем. Відсутність стійкого вирівнювання доходів населення свідчить про наявність інституційних структур, що зберігають та відтворюють соціальну нерівність у все більших масштабах. Внаслідок цих міркувань питання щодо суперечливої єдності економічної ефективності та соціальної справедливості уявляється актуальним як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Яременко Олег Леонідович (yaremenkooleg2@gmail.com), д-р екон. наук, проф.; провідний науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

¹ Стаття підготована в рамках наукового проекту "Суперечливість економічної ефективності і соціальної справедливості та шляхи забезпечення їх комплементарності" відповідно до результатів конкурсу наукових проектів у рамках цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України "Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи".

Суттєвою теоретичною та практичною проблемою є питання про джерела справедливості: хто має бути постачальником ресурсів та послуг, що є умовами реалізації відповідних очікувань, – держава, ринки або громадянське суспільство? Прихильники неоліберального підходу (Ф. Хайек, В. Репке, Т. Саррацин) вважають, що у кінцевому рахунку вільний рух ресурсів, капіталів та робочої сили створює найкращі умови для ефективного використання ресурсів, реалізації суспільних потреб та захисту тих груп населення, які цього потребують. Прихильники моделі соціально-орієнтованої економіки (Дж. Стігліц, А. Сен, Т. Аткинсон, Дж. Роллз) спираються на факт відсутності у ринковій системі механізмів автоматичного вирівнювання та перерозподілу доходів. Тому, на їхню думку, система в цілому повинна будуватися на соціальних критеріях та обмеженнях, які спрямовуватимуть ринкові сили у русло задоволення суспільних потреб, включаючи і потреби у справедливості.

Сьогодні дослідники різних шкіл та напрямів економічної науки багато уваги приділяють суперечностям взаємного узгодження критеріїв ефективності та справедливості у ході пристосування господарчих систем до умов глобальної нестабільності. Звертається увага на наявність певного соціально-деструктивного потенціалу інноваційного розвитку, який супроводжується зниженням попиту на людські ресурси та відповідною руйнацією робочих місць (*Berg et al.*, 2016. Р. 10–13; *Ghosh et al.*, 2016). Вчені, які орієнтуються на споконвічне значення змісту інститутів та соціальних цінностей (Дж. Стігліц, Д. Родрік), підкреслюють практичне значення врахування ціннісно-інституційних обмежень при виборі шляху модернізації країн, що відстали у своєму розвитку, та ставлять під сумнів універсальну корисність стандартних рецептів МВФ щодо інституційних реформ (*Ostry et al.*, 2016. Р. 38–41; *Radelet*, 2016. Р. 6–11).

Але виникає питання: чи можна взагалі не ставити завдання створення ефективних ринкових механізмів у країнах, які сьогодні перебувають на траєкторії ринкового переходу? Активна критика так званого Вашингтонського консенсусу без урахування стану реальних соціально-економічних та інституційних структур конкретної країни здатна знову завести реформи у глухий кут. На якомусь інтервалі розвитку країна, що модернізується, незалежно від політичної риторики, вимушена вирішувати у першу чергу завдання розвитку національної економіки, її модернізації та реконструкції.

На наш погляд, у науковій літературі недостатньо досліджений конкретно-історичний динамічний аспект оцінок справедливості/несправедливості в економіці та суспільстві. Відома модель С. Кузнеця фіксує закономірності динаміки нерівності відповідно до тривалої динаміки продуктивності та технологічного розвитку, але ця модель не розглядає можливість регулярних коливань у середині довгострокових інтервалів. З практичної та теоретичної точки зору є сенс спробувати виділити коливання у вимірах рівності/нерівності у зв'язку з іншими проявами циклічності соціально-економічного розвитку.

Ще одна проблема пов'язана з межами коректного ототожнення справедливості та рівності в економіці. З термінологічної точки зору коректність такого ототожнення є достатньо вузькою: далеко не будь-яка рівність є справедливою, та не всяка нерівність є несправедливою. Складність та структурованість соціальних систем вимагає певного рівня неоднаковості їх елементів за різними критеріями, які необов'язково суперечать умовам справедливості. Але за фактом стан суспільства за шкалою справедливості/несправедливості частіше за все оцінюється за допомогою індексу Джині, що іноді приховує суттєві події та умови.

Тобто для більшої адекватності дослідження комплементарної єдності ефективності та справедливості необхідно встановити ціннісно-інституційні та динамічні умови коректності аналізу. Це означає, що адекватний ступінь рівності, по-перше, залежить від ціннісно-інституційної основи економіки, по-друге, він складним чином залежить від фаз циклічного розвитку економіки. Оцінки нерівності як справедливої або несправедливої не можуть абстрагуватися від цих умов. Таким чином, для цілей концептуального обґрунтування стратегії формування та розвитку соціальної ринкової системи в Україні необхідно розглядати економічну ефективність і соціальну справедливість як спряжені сутності у контексті локальних та глобальних трансформацій.

Проблема суперечності цілей ефективності і соціальної справедливості в суспільному розвитку загострюється кожного разу, коли система підходить впритул до радикальних змін. Велика рецесія, яка, так чи інакше, зачепила більшість країн, вкрай обмежує бюджетні ресурси, які можуть бути виділені на забезпечення соціальних гарантій. Водночас виконання звичних для населення соціальних функцій держави прямо впливає на рівень довіри в економіці, а відтак – на трансакційні витрати та ефективність використання ресурсів.

Нещодавно суттєве уточнення до такого підходу запропонував Насім Талеб. Він вважає, що багато стійких утворень та соціально-економічних форм на момент свого виникнення мали низьку ймовірність реалізації. Соціальні форми інноваційного характеру є результатом малоімовірного збігу обставин (чорний лебідь). Відмітимо, що для Н. Талеба низька ймовірність не означає нульову ймовірність. Все нове – це наслідок порушення симетрії та рівноваги, тобто справедливості і еквівалентності. З цих причин нерівність і несправедливість супроводжують виникнення стійкого нового у суспільстві.

Справедливість – це ступінь реалізації ціннісно детермінованих очікувань суб'єктів щодо їхнього статусу, доступу до суспільних ресурсів, праці і доходів та інших суттєвих умов їх життєдіяльності. Справедливість відображає рівень соціального порядку, що має мінімальну ентропію. Якщо ж очікування суб'єктів, що виконують інституційні приписи, не збігаються з соціально-економічними реаліями, то виникає оцінка цих реалій як несправедливих, що, у свою чергу, посилює ентропійні процеси в економіці. Проявом такої ентропії слугують зниження ймовірності інституційної поведінки, посилення схильності до опортуністичних практик, зниження довіри, відмова від спеціалізації та кооперації, перехід господарчої системи на більш низький рівень рівноваги.

Справедливість має два виміри – позитивний і негативний. Позитивний вимір орієнтується на рівний доступ членів суспільства до результатів функціонування господарчої системи. Негативний вимір справедливості відображає вимогу рівномірного розподілу тягаря витрат та втрат для всіх членів суспільства в кризових або катастрофічних умовах.

Зовнішніми умовами досягнення соціальної справедливості (зовнішніми у тому сенсі, що вони є незалежними від змісту справедливості як такої) є три моменти: загальноекономічна та соціальна інфраструктура, соціально-економічні інститути, система логістики. Якщо у суспільстві такі умови не створені або є недостатніми, то справедливість не може бути досягнута, незважаючи на декларації та формальні гарантії держави. Інфраструктура повинна забезпечувати фізичні можливості зберігання, транспортування та розподілу тієї частини ВВП, котра виділяється суспільством для незахищених прошарків населення. *Інститути*, санкціонуючи бла-

годійність та соціальні гарантії для бідних груп населення, не повинні паралізувати стимули автономного функціонування домогосподарств, і водночас повинні встановлювати правила та норми соціального захисту. Універсальною системою логістики є ринок, тому руйнування ринку під гаслами боротьби зі спекулянтами та захисту бідних несе неприйнятні ризики для забезпечення хоча б мінімально справедливого рівня споживання.

Всі три моменти підлягають обмеженням з боку ефективності – як у широкому, так і в узькому сенсах. Широкий сенс ефективності включає в себе як безпосередньо обсяг вироблених товарів та послуг, так і відтворення інститутів та цінностей, які люди вважають обов'язковими умовами свого соціального існування. В умовах інституційно-ціннісної деструкції поняття справедливості набуває формального характеру. У вузькому сенсі ефективність – це рівень ВВП на одного зайнятого в економіці (національна продуктивність) або на одиницю спожитих ресурсів. І перше, і друге розуміння ефективності відводить економічним результатам виробництва роль обов'язкової передумови забезпечення справедливості в економіці і суспільстві. Якщо економіка не може забезпечити інфраструктурно-логістичні механізми досягнення суспільної справедливості, то сама справедливість залишається популістським лозунгом.

Можна виділити декілька рівнів господарчої системи, де зв'язок між ефективністю та справедливістю є відчутним. По-перше, це рівень структуривання соціально-економічної реальності за широко відомим принципом "піраміди потреб" А. Маслоу. Відповідно до такого підходу, справедливість – це свого роду розкіш, яку суспільство може собі дозволити лише на певному рівні задоволення базових потреб людини. Така концепція найбільшою мірою відповідає неокласичному баченню, відповідно до якого розподіляти та перерозподіляти можна лише те, що реально вироблено економікою. Чим більше ВВП, тим більше та його частина, яка спрямовується на досягнення цілей соціальної справедливості. Відповідно до такого підходу, сама по собі економіка є соціально нейтральною, а її потенційний внесок у справедливість полягає саме в економічній ефективності.

Заперечення проти такого підходу пов'язані з відсутністю гарантій спрямування достатньої частини ВВП на цілі соціальної справедливості. Економіка, що побудована на принципах соціальної байдужості, може автоматично орієнтуватися на відтворення цих принципів у всій системі функціонування суспільства. Але, оскільки економіка існує не у вакуумі, а в певному соціально-культурному та ціннісно-інституційному середовищі, принципи соціальної нейтральності економіки можуть себе виправдовувати як умова достатньої її ефективності лише на обмежених часових інтервалах і в обмеженому соціальному просторі. Дж. Стігліц відмічає: "Правила гри мають значення не лише для ефективності економічної системи, але також і для розподілу. Погані правила ведуть до менш ефективної економіки і до більш розділеного суспільства" (Роллз, 2001. С. 340).

Розуміння економічної систем як складного органічного феномена, що не лише функціонує, а ще й еволюціонує, дає можливість побачити деякі специфічні риси взаємозв'язку між економічною ефективністю та соціальною справедливістю на різних часових інтервалах. В основу такого представлення може бути покладено еволюційне трактування кондратьєвських хвиль економічної кон'юнктури. Вихідною може вважатися теза, що була обґрунтована самим Н. Кондратьєвим: "Ми можемо стверджувати, що процес розвитку будь-якого народного господарства, протікаючи в часі, ніколи не буває більше одного разу на одному і тому ж рівні, або на

одній і тій же стадії. Народногосподарський процес в цілому уявляється незворотним процесом переходу від одного ступеня або стадії на іншу" (Кондратьєв, 1989. С. 52).

Розуміння розвитку економіки як процесу незворотних змін дає можливість знайти особливе місце справедливості як еволюційного чинника. Справедливість не лише має власний конкретно-історичний зміст, що прив'язує її до технологічного й інституційного рівня розвитку господарчої системи, але й ще є інструментом еволюційних змін, які певним чином прив'язані до 50-річних циклів. Як було свого часу показано автором, історія промислового капіталізму в Англії та інших індустріальних країнах доводить, що 50-річні інституційні цикли господарчої еволюції простежуються досить чітко, хоча питання про механізм цієї циклічності не можна зняти лише таким описом, який наводиться нижче (Яременко, 1997).

Державний соціалізм, від якого веде свій відлік економіка незалежної України, був по-своєму ефективною системою тільки завдяки тому, що політика тотальної етатизації господарського життя в СРСР збіглась з початком чергового К-циклу на рубежі 20–30 років ХХ століття, який характеризувався лідерством галузей великого масового виробництва. Цей технологічний уклад об'єктивно вимагав державного втручання і державних гарантій. Масове виробництво однорідної продукції, характерне для цього етапу, уможливило і передбачало посилення централізації. Детальна організація розподілу праці вимагала вузької спеціалізації працівників, робила їх заручниками жорсткої виробничої системи. Виникла необхідність доповнити існуючі інститути індустріального походження величезною системою державного втручання, регулювання та державних гарантій.

Чергова хвиля глибоких інституційних змін починається через п'ятдесят років і припадає на кінець 70 – початок 80-х років минулого століття. Саме в ці роки відбувається зміна техніко-економічної парадигми (термін, запропонований Карлотою Перес (1983. Р. 357), коли лідерство належить вже дисперсним гнучким технологіям, погано сумісним з державною регламентацією і контролем. Промислово розвинені країни пережили в цей період хворобливого і досить швидкого інституційного зламу, який полягав в зміні співвідношення державних і недержавних інститутів. Ці процеси супроводжувалися зростанням соціальної напруженості в суспільстві, загостренням внутрішньополітичної боротьби і нестабільності, стагнацією старих галузей, регіонів і підприємств.

Китай почав реформування своєї інституційної системи саме наприкінці 70-х років. Ден Сяопін, як і свого часу Сталін, просто встиг до початку чергового К-циклу. Наша ж країна відстала від кондратьєвського ритму інституційних перетворень мінімум на 15 років.

Масові інституційні зрушення в національній економіці неможливі, якщо вона виглядає, по-перше, як ефективна у порівнянні з зовнішніми конкурентами, по-друге, як справедлива в очах більшості населення. Порушення першої умови інституційної стабільності проявляє себе через обмеження доступу країни до ресурсів, ринків і технологій зовнішніх конкурентів, а порушення другої умови означає втрату легітимності через зростання нерівності до незвичних (неприйнятних) масштабів. Втрата державою довіри населення призводить до різкого розширення варіативного простору інституційних змін. Несправедливість, яку відчують широкі маси населення, – це, в певному сенсі, інструмент еволюції соціальних форм.

У чому ж причини 50-річних циклів інституційної еволюції? У біології існує гіпотеза, що тривалість біологічного життя генерації є одним із ос-

новних факторів швидкості еволюції виду: чим коротше цей термін, тим швидше може йти еволюція (Грант, 1991. С. 304). Зміна правил людської поведінки прив'язана до функціонування поколінної структури соціуму.

Інститути – це звичні (найбільш розповсюджені) норми і стандарти діяльності, пов'язаної з розподілом, рухом та використанням економічних ресурсів. Справедливість та звичність соціальних форм ідуть поруч. Звичне частіше виглядає як справедливе, ніж незвичне. Оскільки вид еволюції, що розглядається нами (інституційний), означає зміни звичних для більшості людей форм життєдіяльності, то очевидно неможливо частіше, ніж один раз в 50 років, істотно змінювати інституційну систему суспільства, тобто цілісну систему визнаних усіма правил і способів господарської поведінки – в іншому випадку будуть підірвані природно-соціальні механізми передачі досвіду і навичок від одного покоління до іншого і відбудеться руйнування соціуму. Загибель СРСР як політичного утворення була початком загибелі радянського соціуму.

З іншого боку, в глобальній індустріальній системі діють механізми конкурентного типу, які змушують учасників вносити істотні зміни в інститути не рідше, ніж це дозволяється соціобіологічною детермінацією. Тим самим багаторазово дубльований зворотний зв'язок соціальних і "до-соціальних" передумов глобальної індустріальної системи породжує базисну 50-річну циклічність її еволюцію. У 50-річних кондратьєвських циклах проявляється фундаментальний зв'язок біологічних і соціальних основ інституційної еволюції.

Випадання країни з К-циклу, випадкове чи закономірне, може служити передумовою переходу до хаотичного сценарію, оскільки десинхронізація системи з зовнішнім середовищем провокує виникнення режиму руху з великим числом несумірних частот усередині системи. Загальна залежність відсталості країни від зовнішніх технологічних та інформаційних потоків зберігається в будь-якому разі, але поширюється вона не на всі елементи одночасно. Виникає ціннісно-інституційна двоїстість (дисгармонія), яка проявляється як несправедливість. У свою чергу саме масова несправедливість створює ситуацію масового очікування інституційних змін.

На початку XXI століття кондратьєвські хвилі інституційної динаміки індустріального типу простежуються менш чітко, ніж це було у XIX–XX століттях. Цьому сприяють, як мінімум, дві групи нових чинників інституційної еволюції – чинники постіндустріального походження і чинники глобального походження.

Сьогодні відбувається зростання частки постіндустріального укладу у світовій економіці. Це призводить до того, що постіндустріальні технології починають впливати на інституційні трансформації у сфері розподілу повноважень між державою, корпораціями та домогосподарствами, і перш за все – через модифікацію норм і стандартів їх взаємодії. Хоча й постіндустріальні технології походять з індустріальної системи, залежать від неї та продовжують історичні траєкторії розвитку виробничих сил, що склалися багато років тому, їх соціальний потенціал (як конструктивний, так і деструктивний) є безпрецедентно потужним. Виникнення нових ступенів свободи, нових соціально-економічних ризиків, нових вимірів соціальної конфліктності породжує сильні інституційні ефекти (впритул до тенденції мережевої деінституціоналізації господарського життя). Це сприяє зростанню загальної невизначеності цивілізаційного рівня. Внаслідок цього статус справедливості як критерію прийняття відповідальних рішень на державному, корпоративному та індивідуальному рівнях знижується.

Крім постіндустріальних чинників, сильні впливи на комплементарність економічної ефективності та соціальну справедливість спричиняють процеси глобалізації. Поточна конкурентоспроможність країн та їх глобальний статус залежать, в першу чергу, від економічної ефективності їх господарських систем та адекватності інституційного устрою. Спостерігаються декілька глибоких конфліктів, які стимулюють інституційний пошук: конфлікт між корпораціями та державою; конфлікт між державою та громадянським суспільством; конфлікт між глобальною залежністю та відсутністю справжніх глобальних норм та правил співпраці, конкуренції та конфліктів.

Вимушена інституційна відкритість та спряжена з нею інституційна конкуренція породжують інтенсивний процес формоутворення, що суперечить стійкій природі інститутів як інструменту зняття невизначеності. Корпорації вже давно стали міжнародними, транснаціональними, глобальними, в той час як держава за визначенням залишається національною. Спробою врівноважити глобальні впливи корпорацій відповідною силою держав є інтеграція у різних формах та на різних рівнях, розширення повноважень міждержавних інститутів. Критерії справедливості/несправедливості у цих конфліктних процесах відіграють, м'яко кажучи, не першу роль. Тому соціальні ризики реформ, що орієнтуються на глобальні процеси, в умовах кризових явищ та нестійкого зростання в Україні можуть набувати критичного характеру. Обмеження припустимих соціальних ризиків зверху повинно бути обов'язковим елементом національної стратегії соціально-економічного розвитку.

Таким чином, існує певний зв'язок між справедливістю/несправедливістю та довгостроковою стабільністю соціально-економічної системи. Стан масової несправедливості передуює інституційним трансформаціям. Несправедливість як рефлексивність інституційної системи через суспільну свідомість дає можливість її перетворення шляхом реформи на справедливу, тобто таку, що відповідає цінностям. Якщо скористатися термінологією В. Франкла (1990. С. 223), несправедливість як актуальне буття *цінностей переживання* через реалізацію *цінностей створення* веде суспільство до нової інституційної структури.

Важливу роль у позитивному внеску чинника справедливості в довгострокову стабільність відіграють соціальні ліфти: якщо вони ефективні, то справедливість, економічна ефективність і стабільність якийсь час ідуть разом. В умовах відкритості ієрархічного виміру господарської системи, з одного боку, виникає можливість виділення інноваційно-інституційного статусу як більш високого, ніж просто робітника або споживача, а, з іншого боку, він не сприймається як несправедливий, і тому забезпечує потрібний рівень довіри, який є передумовою інвестиційної активності. Об'єктивно інвестор має більш високий суспільно-значущий статус, ніж споживач: це і справедливо (він більше працює і ризикує), і ефективно – відносно більша частка сукупного доходу витрачається на приріст суспільного багатства.

Найбільш потужними соціальними ліфтами є якісна та доступна освіта, науково-дослідна та інноваційна складова господарчої системи, раціональна бюрократія. На початковому етапі розгортання чергової кондратьєвської хвилі ефективність соціальних ліфтів є максимальною, але частіше за все знижується на наступних етапах. Якщо за допомогою механізмів політичної демократії та соціальної держави вдається забезпечити відносно стійку ефективність соціальних ліфтів, то соціально-економічна система здатна витримувати необхідний рівень справедливості шляхом інституційних реформ. Якщо ж соціальні ліфти втрачають свою ефективність, то кондратьєвська інституційна

циклічність отримує інструмент для конфліктних форм реалізації у вигляді соціальної нестабільності, конфліктів та катастроф.

Таким чином, умови підтримання достатнього рівня соціальної справедливості та інституційної стабільності суспільства (якісна й доступна освіта, високий статус науки та інновацій, відкрита раціональна бюрократія, політична демократія) збігаються з умовами ефективності економіки, її стабільного зростання на довгих інтервалах.

Радянська система соціальних ліфтів на момент свого створення діяла не лише через оновлення кадрів шляхом періодичних чисток та масових репресій, а й через якісну та доступну освіту та практичну підтримку науково-дослідної та проектно-конструкторської діяльності військової спрямованості. Так званий застій був прямим наслідком формування закритої номенклатурної еліти, елітної освіти та тотального підкорення раціональної бюрократії вимогам офіційної ідеології, що перетворювало її на нераціональну бюрократію. Якщо перші радянські маршали були дітьми робочих та селян, то наступні покоління радянського генералітету мали вже значний прошарок дітей та онуків маршалів. Безумовно, така тенденція не є ознакою радянської винятковості, але в країнах з політичною демократією природна економічна та політична елітарність державної влади компенсується конкуренцією та відкритістю еліт.

У Радянському Союзі у 80-ті роки минулого століття загальне відчуття несправедливості поглиблювалося дефіцитом споживчих товарів і послуг та паралізацією соціальних ліфтів внаслідок монополії партійної номенклатури на владу. Так звані привілеї номенклатури, досить скромні з точки зору масштабів сьгоднішніх розривів у доходах населення в Україні, сприймалися як свідоме офіційного лицемірства. Відносна безболісність початку розпаду системи державного соціалізму в СРСР була обумовлена тим, що цю систему ніхто не схотів захищати.

Суттєвий взаємозв'язок між справедливістю та ефективністю в економіці можна побачити у контексті антициклічного регулювання. Оптимальна керована антициклічність сприяє їх позитивній взаємодії, стихійна проциклічність функціонування економіки супроводжується негативним взаємним підсиленням падіння ефективності й зростання нерівності. Це обумовлено тим, що недостатньо конкурентоспроможні прошарки населення мають найменші можливості адаптації до кризового падіння їх доходів та зайнятості: в них відсутні фінансові амортизатори у вигляді збережень, їх людський капітал знецінюється дуже швидко, а попит на їхню працю в сучасних умовах є обмеженим.

Навіть на стадії виходу економіки з кризи можуть виникати остаточні ефекти запізнення позитивної динаміки доходів та зайнятості для соціальних аутсайдерів унаслідок структурних і технологічних зрушень та більш жорстких інституційних умов доступу до ринку праці, які вводяться під гаслом боротьби з тіньовою зайнятістю. Якщо гранична соціальна ефективність використання ресурсів у нових інституційних умовах буде нижчою (що цілком імовірно на перших етапах інституційної реконструкції), то зростання зайнятості у легальному секторі не зможе компенсувати втрати тіньового сектора. Тому з точки зору забезпечення належної комплементарності, ефективності та соціальної справедливості боротьба з тіньовою економікою повинна мати характер не лише короткострокових жорстких заходів, а в першу чергу – довгострокової національної стратегії. Лише розуміючи системний характер макроекономічного регулювання, соціальної політики та заходів з детінізації економіки, можна досягти цілей стійкого соціально-економічного розвитку.

Таким чином, соціальна цінність антициклічного регулювання полягає в тому, що воно дає суспільству можливість практичного поєднання соціальних та економічних критеріїв ефективності державного управління. Проциклічність економічних процесів природним чином сприяє зростанню нерівності, внаслідок чого періоди зростання все більш скорочуються, а кризи стають все більш глибокими, ще більш небезпечними стають соціальні прояви збільшення нерівності.

Так звані "здорові державні фінанси" не є достатньою умовою переходу економіки на траєкторію зростання. Як відмічають фахівці Міжнародного валютного фонду, у середньому консолідація бюджету на 1% ВВП призводить до зростання довгострокового безробіття на 0,6 в.п., підвищуючи при цьому значення коефіцієнта Джини на 1,5 в.п. за п'ять років (Ostry et al., 2016. P. 40). При цьому дискусійним залишається питання про причини таких ефектів: чи це неспроможність неоліберальної моделі економіки як такої, чи це ефекти більш обмежених поточних помилок державної політики та рекомендацій міжнародних інститутів? Тим більше, що МВФ останнім часом відмовляється від "зайвого фанатизму" у процесах оздоровлення державних фінансів, підкреслюючи, що така політика повинна передбачати використання середньострокових та довгострокових заходів, що не обіцяють миттєвого результату (Ostry et al., 2016. P. 40).

Яскраво вираженим проциклічним чинником є зовнішні запозичення. Як правило, доступ до них максимально ускладнюється тоді, коли потреба в них є найбільш гострою. Крім того, пов'язана з зовнішніми запозиченнями вимога бюджетної консолідації прямо призводить до скорочення соціальних витрат держави, що болюче б'є по найбільш вразливим групам населення. Виникає додатковий ендогенний провал попиту, який майже автоматично погіршує стан бюджету. У цих умовах держава має знаходити оптимум між співробітництвом із зовнішніми кредиторами та внутрішнім соціальним тиском, маючи на увазі не тільки його зовнішні прояви, а й його прихований потенціал. Зниження довіри до держави може бути неочевидним, хоча суспільні втрати зростатимуть.

Сьогодні суверенітет держави проявляється у здатності знайти баланс між умовами інтеграції у зовнішній технологічний, ринковий та інституційний простори, з одного боку, та відповідальністю перед країною та її народом – з іншого. Якщо внутрішня довіра є достатньою, то держава має більш тверді зовнішні позиції, в тому числі і щодо зовнішніх кредиторів. Невизначеність щодо умов зовнішнього доступу до ресурсів і ринків компенсується внутрішньою консолідацією держави та населення. Так званий "електоральний цикл" економічної кон'юнктури стає більш згладженим, що є позитивним внеском соціальної справедливості у довгострокову економічну ефективність.

Велику небезпеку для комплементарної єдності ефективності та справедливості несуть у собі нерегулярні кризові явища (шоки) різного походження. Їх особлива небезпека полягає в тому, що вони погано ідентифікуються у рамках діючої парадигми економічної науки і практики, тому частіше за все держава вдається до термінових заходів з позицій здорового глузду. Але здоровий глузд – це концентрований досвід успішних або помилкових дій у минулому. Якщо ж кризова ситуація є унікальною, то використання попередніх алгоритмів може ускладнювати вихід із кризи. Прикладом неадекватних дій в умовах шокowego падіння економіки можуть слугувати антиінфляційні заходи Національного банку України у 2014–2015 роках, коли криза в економіці країни набула характерних ознак стагфляції. Фактична політика монетарного стиснення, коли прогнозні показники динаміки грошових агрегатів (які вже врахували кри-

зове падіння економіки та прискорення інфляції) не були досягнуті, не змогла зупинити внутрішнє знецінення національної валюти, але сприяла затягуванню падіння зі всіма негативними соціальними наслідками.

Суттєво ускладнює картину комплементарності ефективності та справедливості вимір "ендогенність – екзогенність". Наприклад, якщо чинник "якісна і доступна освіта" має чітку зовнішню прив'язку шляхом доступності освіти в інших країнах, то значення цього чинника як практичної реалізації принципу соціальної справедливості в середині країни суттєво знижується. Держава виглядатиме як менш справедлива внаслідок невідповідних для неї міжнародних порівнянь.

Свого часу Фома Аквінський відобразив у понятті *справедливої* ціни споконвічний зв'язок економічної справедливості та соціального статусу суб'єктів обміну: ціна справедлива, якщо вона для учасників обміну забезпечує рівень споживання, який відповідає їхньому статусу у суспільстві. Тобто ціноутворення – це інобуття вертикально структурованого суспільства, яке відтворює себе в актах горизонтального ринкового обміну. Сьогодні вкрай небезпечною зоною перехрещення ціноутворення та статусного порядку української економіки стають комунальні тарифи та можливість їх сплачувати.

Борги населення можуть бути врегульовані у судовому порядку, включаючи і відчуження житла. Однак це породжуватиме крайній ступінь відчуження людини. Дах над головою сьогодні є обов'язковим атрибутом будь-якого соціального статусу. Втрата житла – це повна втрата статусу. Але рівень комунальних платежів, пов'язаних з утриманням житла, фактично вже перевищує сукупні доходи багатьох домогосподарств. Якщо врахувати, що витрати на харчування становлять понад 50% доходів домогосподарств в Україні, то останні залишаються перед дилемою: або різко скоротити рівень споживання до напівголодної норми, або втратити житло. Таким чином, існуючі тарифи та ціни, оскільки вони не забезпечують підтримання статусу, сприймаються більшістю населення як абсолютно несправедливі.

Однією з прихованих причин посилення нерівності та нестабільності є латентна активізація ролі економічної влади у розподілі та використанні суспільних ресурсів як на міжнародному, так і національному рівні. Сама по собі стабільна економічна влада є органічним інтегруючим елементом будь-якої господарчої системи, доповнюючи існуючі основні ринкові та адміністративні механізми. Підставою для її функціонування є недостатність потенціалу еквівалентності та горизонтальних зв'язків ринкової економіки, що вимагає наявності ієрархій у русі та використанні економічних ресурсів.

Кожний раз, коли координуючого потенціалу ринкових інститутів не вистачає для відтворення системи статусів, суб'єкти здійснюють обміни на підставах економічної сили, що нівелює значення чинників довіри та справедливості. І держава, і міжнародні інститути, і глобальні ТНК схильні прямо втручатися у розподіл ресурсів для підвищення свого статусу і посилення економічної влади. Внаслідок цього регулюючий потенціал ринкової конкуренції послаблюється. Така економічна модель формально залишається ринковою та ліберальною, але вона позбавлена важливих "будованих" соціальних стабілізаторів, що свідчить про необхідність нової хвилі соціально-економічних реформ.

Дві множини: множина "еквівалентних ситуацій" (коли необхідно прийняти рішення щодо обміну) і множина "справедливих ситуацій" (коли критерієм прийняття рішення є справедливість) – не є тотожними, але такими, що перехрещуються. Розміри зони такого перехрещення є обмеженими та залежать від багатьох обставин, зокрема від ступеня взаємної відповідності

формальних інститутів обміну, з одного боку, і неформальних інститутів та цінностей – з іншого. Це означає, що з точки зору прийняття рішень критеріальний ряд "еквівалентність, рівновага, ефективність"² може бути більш-менш близьким до критеріального ряду "справедливість, чесність, рівність".

Суттєвою умовою, яка впливає на досягнення критерію еквівалентності, є умова інформаційної симетрії/асиметрії. У зоні перехрещення ефективності і справедливості інформаційна асиметрія негативно впливає і на ефективність ринків в цілому, і на ступінь справедливості актів обміну. Таким чином, взаємозв'язок ефективності і справедливості здійснюється через канал інформаційної симетрії/асиметрії. Подолання асиметрії одночасно сприяє і ефективності, і справедливості.

З урахуванням цих міркувань, можна запропонувати нормативно зобов'язати постачальників фінансових послуг населенню (мова йде, перш за все, про банки) попереджувати споживачів про ризики та можливі втрати, пов'язані з фінансовою послугою. Таке "Попередження про ризики споживача" вважається невід'ємною частиною договору, воно повинно мати стандартизовану структуру та зміст і підписуватися споживачем особисто. Інакше відповідний договір вважатиметься недійсним.

Ризикова складова функціонування господарчої системи відображає вплив загальних закономірностей взаємодії ефективності і справедливості, водночас надаючи їм певні нові риси. У загальному вигляді це може виглядати як вимога: хто претендує на більш високий, ніж середній ринковий, рівень доходу, той має нести більш високі ризики. Претензія на більш високий дохід без прийняття додаткового ризику порушує і вимоги справедливості, і умови рівноваги системи в цілому. Коли банки за допомогою так званих "кредитних дефолтних свопів" (CDS) майже повністю нівелюють ризики "поганих" кредитів, отримуючи при цьому достатні доходи, це означає, що ризики перекладаються на систему в цілому, на державу, а у кінцевому рахунку – на платників податків.

Кредити дозволяють будь-якому позичальнику отримувати приріст багатства, відкладаючи або перекладаючи свої витрати і втрати в часі або на інших суб'єктів, на державу, на наступні покоління. Перш за все таким чином схильні діяти самі банки, залучаючи відносно дешеві ресурси та перекладаючи ризики та втрати їх вигідного розміщення на інших. Прикладом може служити рекапіталізація проблемних банків (у першу чергу з іноземним капіталом) в Україні в 2009–2010 роках за рахунок фактично примусового кредиту МВФ, тобто зрештою за рахунок українських платників податків.

Такого роду опортуністична поведінка притаманна і населенню, що є його "внеском" у погіршення справ у сфері справедливості. Як відомо, відповідно до ст. 26 Закону України "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб", Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (ФГВФО) гарантує кожному вкладнику банку відшкодування коштів за його вкладом. Фонд відшкодовує кошти в розмірі вкладу, включаючи відсотки, станом на день початку процедури виведення Фондом банку з ринку³. Виняток з цих гарантій передбачено лише для пов'язаних осіб, перелік яких наведений у ст. 52 Закону України "Про банки і банківську діяльність".

² У цьому разі ми спираємося на припущення М. Алле, що стан рівноваги є еквівалентним стану максимальної ефективності.

³ Закон України "Про систему гарантування вкладів фізичних осіб". Відомості Верховної Ради України, 2012, № 50, с. 564.

Завдяки гарантіям внесків фізичних осіб, вкладники схильні шукати банки з максимальними депозитними ставками, не переймаючись проблемами надійності банків. У свою чергу це дає можливість неефективному банківському менеджменту залучати кошти населення і приховувати до певного часу розриви, помилки або прямі зловживання. Реальний ризик занадто високих депозитних ставок розкладається на все суспільство і фактично карає обачних вкладників, що є порушенням соціальної справедливості.

Тому ФГВФО має гарантувати компенсацію можливих втрат вкладника лише в межах середніх ринкових ставок по банківській системі на момент укладання депозитного договору. Надлишок над середньою ставкою повинен розглядатися як ризиковий дохід вкладника, який не може бути гарантованим, про що його попереджують при укладанні депозитного договору і відображають це у частині, в якій ідеться про депозитні ставки. Сам факт обмеження гарантій з боку держави за занадто високими депозитними ставками означатиме стиснення можливостей зміщення ризику необачних вкладників на платників податків. Це сприятиме більш адекватному ризик-менеджменту банків, подоланню інформаційної асиметрії і забезпеченню принципів соціальної справедливості.

Висновки. Справедливість є відображенням такого ступеня суспільного порядку, за яким соціальна система займає енергетично вигідний рівень та оптимально використовує доступні їй ресурси для відтворення та розвитку своєї ідентичності. В умовах несправедливості значна частина соціальної енергії витрачається у руйнуючих формах, що є серйозним ентропійним чинником та сприяє розмиванню ідентичності. Таким чином, на довгих інтервалах (в кінцевому рахунку) соціальна справедливість є умовою економічної ефективності, а економічна ефективність сприяє досягненню прийнятного рівня справедливості. Але єдність цих двох центральних категорій соціально-економічного розвитку є відносною та суперечливою.

Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості у підтримці рівноваги економічних систем реалізується через стійкі (інституціолізовані) та ситуативні канали їх взаємодії.

Позитивний зв'язок між соціальною справедливістю та економічною ефективністю забезпечується через канал довіри (до держави та грошової одиниці, до банківської системи, до корпорацій). В умовах грошово-кредитної нестабільності, високої інфляції та макрофінансових ризиків бідні групи населення втрачають набагато більше, ніж багаті. Макроекономічна нестабільність призводить до перерозподілу тягаря суспільних втрат на бідні групи населення. Явище позамежної бідності є одним із найбільш небезпечних для суспільства проявів нерівності. Врахування соціальних ефектів відновлення макроекономічної стабільності є обов'язковою передумовою ефективною соціальною політикою держави.

Довгостроковий позитивний вплив на економічну ефективність соціальна справедливість спричиняє через канал людського капіталу, сприяючи його максимальному використанню та розвитку. Помилка деяких сучасних неолібералів (Т. Саррацин) полягає в недооцінці ризику виникнення довгострокової інституційної пастки нерівності, яка може відтворювати себе на все більш глибокому рівні. У цьому ж напрямі діє канал рівня мобільності робочої сили: якщо галузева та регіональна диференціація доходів є справедливою, то суспільні витрати, пов'язані з міграцією робочої сили, компенсуються приростом суспільної продуктивності. Але за умови оцінки диференціації доходів як несправедливої міграція може набувати хаотичного характеру та надмірних масштабів, що обов'язково знижуватиме ефективність економіки.

З точки зору впливу чинника економічної ефективності на соціальну справедливість найбільш дієвими слід визнати канали цінової стабільності, зайнятості та розвитку внутрішнього ринку. Ці три напрями державної політики за певних умов слід розглядати як найбільш соціально значущі.

Незважаючи на в цілому позитивний вплив економічного зростання на ресурсні та фінансові можливості забезпечення соціальної справедливості, слід відмітити і соціальні ризики, що за певних умов можуть реалізовуватися. В державній політиці слід враховувати соціальні ризики, що притаманні економічному зростанню як такому. Швидкі структурні та технологічні зміни призводять до зниження зайнятості і, відповідно, доходів найменш конкурентоспроможних груп населення. Крім того, фінансова стабільність як складова умов стійкого економічного зростання може досягатися за рахунок зниження соціальних виплат, що призводить до збільшення нерівності у суспільстві. Цей ризик може стати цілком реальним в умовах посилення тиску на Україну з боку зовнішніх кредиторів. Довгострокова стратегія розвитку соціальної ринкової економіки повинна враховувати ті обмеження, які виникають з наявності негативних взаємних впливів економічної ефективності та соціальної справедливості.

Можливі негативні впливи політики "справедливість перш за все" пов'язані з надмірною соціалізацією господарчої системи. По-перше, справедливість як критерій у тенденції обмежує диференціацію доходів та через це – може обмежувати стимули для конкуренції, ризиків та інновацій. Тому відрізок зростаючої економічної віддачі соціальної справедливості є відносно коротким, що держава повинна враховувати у своїй соціальній політиці.

По-друге, в умовах жорстких бюджетних обмежень справедливість частково може забезпечуватися за рахунок скорочення інвестицій, що матиме негативні довгострокові наслідки для зростання та підтримання макроекономічної рівноваги. По-третє, намагання держави за будь-яку ціну забезпечити поточне зростання рівності може сприяти надмірному попиту та зростанню цін, що вже у середньостроковому періоді обертається великими соціальними втратами. По-четверте, надмірна соціальна експансія держави може супроводжуватися звуженням повноважень домогосподарств і громадянського суспільства, несе ризики зростання державного боргу та скорочення поточних соціальних розривів за рахунок майбутнього добробуту та конкурентоспроможності країни.

В ідеалі українська держава повинна намагатися досягнути справедливої ефективності й ефективної справедливості. Розуміння системної природи взаємних обмежень та впливів економічної ефективності та соціальної справедливості має бути покладено в основу національної стратегії формування та розвитку соціальної ринкової економіки.

Література

- Грант В. (1991). Эволюционный процесс. Критический обзор эволюционной теории. М.: Мир. С. 304.
- Кондратьев Н.Д. (1989). Проблемы экономической динамики. М.: Экономика. С. 52.
- Роллз Дж. (2001). Теорія справедливості: пер. з англ. О. Мокровольский. К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи". С. 340.
- Франкл В. (1990). Человек в поисках смысла: сборник: пер. с англ. и с нем. М.: Прогресс. С. 223.
- Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: Институциональный аспект. Х.: Основа. 1997. – 186 с.
- Berg A., Buffie E.F., Zanna L.-F. (2016). Robots, Growth and Inequality. *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 3. P. 10–13.
- Ghosh, Atish R., Jonathan D. Ostry, and Mahvash S. Qureshi (2016). When Do Capital Inflow Surges End in Tears? *American Economic Review*, vol. 106, No. 5.

- Ostry J. D., Loungani P., and Furceri D. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 2. P. 38–41.
- Perez C. (1983). Structural Change and Assimilations of New Technologies in the Economic and Social System. *Long Waves in World Economy*. L., 1983. P. 357.
- Radelet S. (2016). Africa's Rise – Interrupted? *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 2. P. 6–11.

References

- Grant V. (1991). Jevoljucionnyj process. Kriticheskij obzor jevoljucionnoj teorii [The evolutionary process. A critical review of the theory of evolution]. Moskva: Mir. P. 304. (In Russian)
- Kondrat'ev N.D. (1989). Problemy jekonomicheskoj dinamiki [The problems of economic dynamics]. Moskva: Jekonomika. P. 52. (In Russian)
- Rollz Dzh. (2001). Teoriia spravedlyvosti [A Theory of Justice]: per. z anhl. O. Mokrovolskyi. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy". P. 340. (In Ukrainian)
- Frankl V. (1990). Chelovek v poiskah smysla [Man's Search for Meaning]: sbornik: per. s angl. i s nem. Moskva: Progress. P. 223. (In Russian)
- Jaremenko O.L. Perehodnye processy v jekonomike Ukrainy: Institucional'nyj aspekt [Transients in Ukraine's economy: The institutional dimension]. Har'kov: Osnova. 1997. 186 p. (In Russian)
- Berg A., Buffie E.F., Zanna L.-F. (2016). Robots, Growth and Inequality. *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 3. P. 10–13. (In English)
- Ghosh, Atish R., Jonathan D. Ostry, and Mahvash S. Qureshi (2016). When Do Capital Inflow Surges End in Tears? *American Economic Review*, vol. 106, No. 5. (In English)
- Ostry J. D., Loungani P., and Furceri D. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 2. P. 38–41. (In English)
- Perez C. (1983). Structural Change and Assimilations of New Technologies in the Economic and Social System. *Long Waves in World Economy*. London, 1983. P. 357. (In English)
- Radelet S. (2016). Africa's Rise – Interrupted? *Finance & Development*, June, vol. 53, No. 2. P. 6–11. (In English)

Надіслано до редакції 17.10.2016 р.

CONTRADICTIONARY UNITY OF ECONOMIC EFFICIENCY AND SOCIAL JUSTICE AS A FACTOR FOR ECONOMIC SYSTEMS FUNCTIONING AND EVOLUTION

Oleh Yaremenko

Author affiliation : Doctor of Economics, Leading Researcher, Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. E-mail: yaremenkooleg2@gmail.com

In the article, justice is seen as a stage of realization of value-determined expectations of subjects regarding their status, access to public resources, labor and income, and other essential terms and conditions of their life. It is proved that the adequate (efficient) level of equality depends on the value-and-institutional framework of the economy and phases of the cyclic economic development. It is shown that persistent deviations of justice are a condition for evolutionary changes, which are in their own way related to the 50-year evolution cycles of institutional systems. Therefore, under the conditions of crisis and unsustainable growth in Ukraine, social risks of reforms, which are oriented to global processes, can acquire a critical character. The author justifies the conclusion that limiting allowable marginal social risk from above should be a mandatory element of the national strategy for socio-economic development.

Key words: efficiency, justice, cyclical economic and social development, institutional evolution, innovation, social risks.

JEL: J38, J45, J50.